

УДК 911:3

РОЗСЕЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТИВНА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВИХ СИСТЕМ ПОСЛУГ

Мальська М.П.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Виявлено, що основою формування суспільно-просторової системи (СПС) є взаємодія трудових, виробничих, соціальних, культурних зв'язків, цільова діяльність організацій (підприємств, фірм, установ тощо), їх спільна участь у виконанні певних соціально-економічних завдань розвитку території. Розселення забезпечує контакти людей, територіально-часову доступність елементів виробництва, послуг, поєднання робочої сили з робочими місцями, всього населення з місцями отримання послуг. Зосередження управлінських, виробничих, соціальних функцій визначає функціонування поселення як системотворчого ядра, в якому з часом формується відповідний соціально-економічний потенціал.

Ключові слова: розселення, послуги СПС суспільно-просторові системи, СПС просторова система послуг.

Вступ. Основою формування (суспільно-просторові системи) СПС є взаємопереплетення трудових, виробничих, соціальних, культурних зв'язків, цільова діяльність організацій (підприємств, фірм, установ тощо), тобто їх спільна участь у вирішенні певних соціально-економічних завдань розвитку території. Головною підсистемою СПС є розселення. Воно є об'єктивною основою формування як СПС, так і її (просторова система послуг) ПСП. Необхідною вважається така просторова організація їх елементів, яка найбільш повно задовольняє суспільні і особисті потреби населення з максимальною економією часу як окремого індивіда так і всього суспільства.

Розселення забезпечує контакти людей, територіально-часову доступність елементів виробництва, послуг, поєднання робочої сили з робочими місцями, всього населення з місцями отримання послуг. Населення й особливості його розселення є найбільш активною компонентою ПСП. Мережа населених пунктів (поселень) є важливим чинником формування просторової структури СПС і ПСП, оскільки в них концентруються населення, виробництво, все суспільне життя. На територіально-функціональну структуру ПСП впливають особливості систем поселень, розвитку дорожньої мережі, громадського та індивідуального транспорту, щільності населення.

Попередній досвід. Останній критерій узгоджується з моделлю переміщення споживачів, запропонованою Д.Л.Хафом у 1961 р. Він вважав, що "протяжність поїздок з метою купівлі обмежується не тільки відстанню до магазину, а й щільністю населення, яке проживає на цьому шляху" [2].

Виклад основного матеріалу. Зосередження управлінських, виробничих, соціальних функцій визначає функціонування поселення як системотворчого ядра, в якому з часом формується відповідний соціально-економічний потенціал. Основною рушійною силою формування СПС є

суспільно-економічна потреба виробляти в даний час на визначеній території певні блага та, відповідно до цього, формувати провідні галузі матеріального виробництва та послуг, які, в свою чергу, зумовлюють виникнення інших пов'язаних з ними галузей. Наслідками такого взаємопов'язаного формування в просторі є різноманітні СПС і відповідні їм ПСП.

Створення та розвиток поселень потрібно розглядати як процес, в якому певне місце займає центральне поселення. Центральним вважають поселення, яке впливаючи на територію, яка його оточує, залишається під її впливом.

Прикладом можуть слугувати управлінський, економічний, науковий, суспільний, культурний впливи, різні за обсягами та інтенсивністю, що залежить від характеру самого впливу, розмірів поселення, його оточення, забезпечення інформацією, ресурсами та фінансами.

Для характеристики систем розселення важливо визначити: частку населення, яке проживає в міській агломерації; частку сільського населення, а також його частку, яка припадає на населені пункти, в яких мешкає менше 200 осіб; кількість поселень міського типу на 1000 км² території; протяжність залізничних і автомобільних доріг на 100 км² території і в перерахунку на 1000 сільських мешканців. Ці показники впливають на рівень розвитку послуг і дають змогу пояснити відмінності в рівнях забезпечення ними.

Водночас слід пам'ятати, що поселення розміщені не поодинокі. Їх оточують інші поселення, які є осередками певних функцій. А разом вони утворюють складну систему взаємних міжпоселенських відносин.

Об'єктами вивчення суспільної географії та регіональної економіки є об'єднання поселень окремих територій. Процес їх формування залежить від соціально-економічних і природно-географічних умов.

Що ж у системі розселення спричиняє різницю в розмірах, структурі та розміщенні поселень? Щоб дати відповідь на це запитання, треба з'ясувати суть самого поняття "поселення". Згідно з сучасною теорією, існування різних форм поселень є результатом суспільного поділу праці: кожному суспільному утворенню, кожному виду виробництва відповідає певна система розселення з відповідною структурою. Цей зв'язок залишається незалежним ні від виду праці, ні від рівня науково-технічного прогресу. Відбувається це тому, що люди, які працюють, повинні доїжджати до місця праці, а тому вони живуть на таких відстанях від свого місця праці, які дають їм змогу без зайвих зусиль діставатися до нього. Через це поселення завжди пов'язані з місцем праці.

Залежно від характеру праці (виду діяльності), що впливає на формування поселень, можна виокремити їх групи, пов'язані з:

- видобутком ресурсів;
- різними процесами переробки ресурсів;
- послугами.

За структурою поселення можна поділити на такі, що визначаються:

- одним місцем праці (елементарні);
- багатьма різними місцями праці (прості);
- багатьма місцями праці у різних пунктах, одне з яких домінує (складні);

- багатьма місцями праці, але жодне з них не має домінуючого значення (дуже складні).

У реальному житті поселення поєднують у собі декілька типів або є чимось середнім між різними типами і віднести їх до певного типу можна лише на підставі домінуючих ознак. Така класифікація застосовується у суспільній географії, зокрема, для дослідження закономірностей територіальної організації суспільства.

Теоретичні міркування про внутрішньоміське (intra-urban) розміщення послуг базуються на дихотомічному поділі діяльності у сфері послуг на послуги для підприємств (producer services) та споживчі послуги (consumer services).

Розміщення закладу послуг в обох випадках розглядається у зв'язку з розміщенням населення і місць прикладання праці.

Вважається, що кожна група послуг характеризується системою найважливіших чинників розміщення чи, принаймні, існують принципові відмінності у значенні тих самих чинників при виборі розміщення послуг для підприємств та населення. Це пов'язано з відмінностями у внутрішньоміській структурі розміщення економічних суб'єктів і населення. Проте незалежно від того, чи розміщення закладу розглядається з точки зору підприємця, що надає послуги підприємствам,

чи з точки зору населення, можна виділити його головні чинники. Але при цьому необхідно враховувати, що небагато закладів надають свої послуги лише підприємствам або лише населенню (окремим особам). Крім специфічних (наприклад, управлінські, бухгалтерські, перукарські послуги), існує цілий спектр послуг, отримувачі яких належать до обох груп і відрізняються вони лише співвідношенням часток послуг, наданих підприємствам і населенню у загальній сукупності споживачів даного виду послуг.

Міста, завдяки концентрації в них основних системотворчих функцій, утворюють каркас, навколо якого формуються і розвиваються системи розселення. Велике місто стає полюсом зростання для навколишніх сільських територій. Однак міцність опорного каркасу будь-якої системи забезпечується ієрархією її центрів, що дає змогу зменшити сили, спрямовані до великого міста як полюсу зростання і тим самим у багатьох випадках призупинити його гіпертрофований розвиток порівняно з усією системою розселення.

З розвитком систем розселення, розширенням їхніх функцій, елементів, форм і просторової структури, межі між містом і селом поступово стираються, утворюються різні проміжні форми. Отже, дихотомічний поділ поселень на міста і села уже не відповідає реальності. На зміну йому прийшов поділ поселень на підставі функціональних, морфологічних, демографічних і соціально-культурних критеріїв.

Поселення вищого ступеня урбанізації трапляються у системах розселення рідше і займають вищі щаблі ієрархії. Принцип ієрархії в системі розселення полягає в розподілі поселень залежно від їх величини, функцій і відстані між ними. Цей принцип передбачає існування залежності менших і функціонально слабших поселень від більших (вищого рівня), які мають більш розвинені функції. Отже, ієрархією поселень можна вибудувати на підставі їх розміру, функцій і розташування.

Розміри поселень визначаються чисельністю населення, тенденціями зміни його кількості. Функціональну ієрархію утворюють поселення починаючи від сіл, селищ міського типу, міст, агломерацій і завершуючи мегаполісами, в межах яких концентруються урбанізовані поселення.

Просторова ієрархія поселень базується на тому, що найбільших поселень є небагато і розміщені вони на великих відстанях одне від одного, тоді, як малі поселення розміщені близько одне від одного і їх багато. Ієрархія такого типу формується переважно на територіях старого заселення. На недавно заселених територіях

набагато важче встановити ієрархію поселень і визначити той їх тип, який домінує.

Щільність поселень і структура системи розселення залежать від господарського розвитку території, типу, способу виробництва, а це визначає структуру ієрархії поселень, яка характеризується як найменшими поселеннями з найменш розвиненими функціями, так і великими поселеннями з краще розвиненими функціями. Результатом такої функціональної ієрархії є те, що чисельність населення такого поселення залежить від чисельності населення найбільшого міста в цій системі розселення чи місця, яке це поселення посідає серед усіх поселень системи.

Кожна система розселення характеризується коефіцієнтом контрастності (q), який визначає, наскільки фактичне розміщення поселень у даній системі відрізняється від ідеального. Якщо тенденція до концентрації переважає над тенденцією до дисперсії населення в системі коефіцієнт контрастності збільшується. Якщо тенденція до дисперсії домінує, показник контрастності системи розселення набуває значень в інтервалі $0 < q < 1$. За рівноваги цих сил q дорівнює 1.

Отже, більше за одиницю значення коефіцієнта контрастності системи розселення свідчить про велику концентрацію людей в окремих поселеннях, а нижче за одиницю вказує на існування значної кількості малих поселень.

Однак стосовно дуже малих поселень, які не виконують жодних економічних функцій, ця залежність не справджується.

Л.В. Бондаренко вважає, що ідеальною для системи розселення є ситуація, за якої тенденції до концентрації і до дисперсії урівноважуються [1]. Досліджуючи зміну щільності населення в окремих населених пунктах, можна визначити характерні для даної системи тенденції до концентрації, пов'язані з економічним зростанням і припливом людей до більших населених пунктів (міст) регіону та одночасним зменшенням кількості людей, що живуть у малих поселеннях.

Закономірності черговості і величини визначають розподіл також і міст у просторі у відповідності із зменшенням чисельності їх населення, що є характерним для економічно розвинутих регіонів, з чітко сформованою поселенською мережею.

Формування системи розселення, що характеризується розподілом міст за розміром та адміністративним статусом, є результатом тривалих процесів зростання і впливу різних чинників. Хоча така система найчастіше формується за умов стабільного економічного зростання, можуть існувати і системи поселень слабо розвинених регіонів, в яких міста теж розподіля-

ються за розміром та адміністративним статусом. Такі системи формуються за переважаючого впливу одного з чинників. Їх можемо зустріти в слаборозвинених регіонах з давньою історією розвитку міст, а також на великих територіях, розвиток яких базувався на використанні мінеральних ресурсів.

Але не завжди залежність між розмірами і вагомністю поселень у системі розселення можна описати за допомогою наведеної вище функції. Порушує цю залежність існування в системі розселення домінуючого міста. М.Джеферсон, вважаючи, що в кожній системі розселення виокремлюється певне центральне місто, яке має найбільшу кількість мешканців і тому відіграє роль політичного центру. Чим сильнішою є ця функція, тим більш асиметричним є розподіл поселень, який визначається існуванням групи малих міст, над якими домінує провідне місто за недорозвиненості чи за повної відсутності середніх міст.

Така ситуація складається в регіонах з низьким рівнем економічного розвитку, недорозвиненим внутрішнім ринком і з переважанням орієнтації економіки на експорт, колоніальним минулим чи короткою історією розвитку процесів урбанізації. Мірою домінування провідного міста в такій системі розселення є відношення чисельності його мешканців до чисельності мешканців наступних за величиною міст даної системи розселення. Аналіз розподілу міст за їх величиною слугує основою типологізації систем розселення, дослідження їх розвитку з урахуванням існування певних категорій поселень і бажаних напрямів перетворень цих систем.

При суспільно-географічному дослідженні у системі розселення країни виокремлюють регіональний і локальний рівні. Локальні системи – це розміщена на компактній території мережа поселень, об'єднаних між собою різноманітними суспільними, економічними та виробничими зв'язками, єдиною політикою природокористування й охорони навколишнього середовища. На розвиток локальних систем розселення впливає рівень розвитку центрів систем. Сформованість систем тим вища, чим вищий рівень розвитку цих центрів. Центр системи акумулює функції, які властиві даному ієрархічному рівню і які визначають чисельність його населення, господарську спеціалізацію, перспективи розвитку. Центр системи через зв'язки впливає на формування і розвиток локальних систем розселення. Тому ієрархію цих центрів, їх масштаб і функціональний тип треба обов'язково врахувати.

У локальних системах розселення створюються соціально-економічні умови життєдіяльності

населення за рівного доступу до матеріальних і культурних благ незалежно від місця проживання.

До локальних систем розселення належать і агломерації. Тлумачення терміна “агломерація” знаходимо в працях В.Г. Давидовича, Д.І. Богорода, Г.М. Лаппо. Проблеми розвитку процесів агломерації, поділу праці досліджували О. Енгландер (Englander, 1926), Г. Ритчль (Ritschl, 1927), Т. Паландер (Palander, 1935), А. Предель (Predol, 1928), А. Льюш (Losch, 1940), Е. Гувер (Hoover, 1948), А. Вебер (Weber, 1909, 1926).

Найчастіше це поняття трактують як специфічну форму розселення, групу населених пунктів, що територіально взаємодіють. В.Г.Давидович вважає, що агломерації – це локальні групи, в які входять багато (не менше ніж 8-10, а іноді й більше 10) міст і селищ, що близько розташовані і об'єднані складним переплетінням щільних економічних, трудових і культурно-побутових взаємозв'язків [3].

Отже, агломерація – це вид розселення, який виникає на базі великого міста або декількох компактно розташованих міст і створює зону урбанізації високого ступеня концентрації виробництва, населення і впливу на навколишнє середовище. Агломерації формуються в усіх країнах незалежно від рівня їх економічного розвитку. Наприклад, у ФРН до агломерацій належать території з площею у 1000 і більше км², на якій проживає 1 млн населення за середньої щільності понад 250 осіб/км² і ступеня індустріалізації 20 %.

В основу визначення територіальної структури розселення області в нашому дослідженні покладено запропоновану Є.І. Пітюренко класифікацію систем розселення як найбільш відповідну розробленій нами концепції. Є.І. Пітюренко виокремив обласну, міжрайонну локальну (внутріобласну) і районну локальну системи розселення [4]. Цю класифікацію, на нашу думку, доцільно доповнити агломераційною системою розселення, яка, хоч також є локальною міжрайонною (внутріобласною) системою, відрізняється особливим видом і ступенем розвитку системотворчих зв'язків.

Аналіз різних типів систем розселення, визначення їх меж вимагає насамперед вивчення всіх видів системних зв'язків: виробничих, соціальних, економічних, екологічних, інформаційних. Крім того, необхідним є облік зв'язків за періодичністю їх прояву: щоденних (робочих); періодичних (навчальних, рекреаційних, культурно-побутових); епізодичних (культурно-побутових, ділових, рекреаційних). Більшість з перелічених видів зв'язків є локальними, тому їх спрямованість і інтенсивність враховуються при визначенні меж

систем розселення на конкретній території. Для характеристики системотворчих зв'язків пропонуємо використати показник ступеня розвитку виробничих зв'язків (K_p) і показник ефективності зв'язків (K_e), які можна обчислити за такими формулами:

$$K_p = \frac{C_i^b}{C_i^n}, \quad (3.1)$$

де C_i^b – обсяг виробничих зв'язків; C_i^n – обсяг зв'язків з приводу отримання послуг;

$$K_e = \frac{\Delta Qi}{\Delta Ci}, \quad (3.2)$$

де ΔQi – збільшення обсягів наданих послуг j -ї ПСП за деякий проміжок часу; ΔCi – приріст (зменшення) кількості зв'язків за цей же період.

Найбільш ефективним співвідношення Qi і ΔCi буде, якщо при $Ci = const$ Qi збільшуватиметься.

Система показників ступеня розвитку виробничих зв'язків дає змогу цілісно оцінити всі їх види в ПСП і тим самим з'ясувати стан усіх видів послугодавчої діяльності на конкретній території.

На основі локальних систем розселення формуються локальні системи послуг (ЛСП) як елемент територіальної структури ПСП. Саме в ПСП вони набувають конкретної форми, способів і засобів надання послуг. ЛСП формується на основі локальної території відповідно до її історичних, економічних, ресурсних, соціальних особливостей. Це можуть бути міста, села, а також урбаністично-послугові одиниці в системі окремих міст.

Процес ідентифікації ЛСП послуг зводиться зазвичай до визначення їх ієрархії. Чіткість ієрархії міських ЛСП, за П.Карцеливим, А.Потриковським, залежить не лише від розвитку послуг, а й від впливу інших чинників, що визначають просторовий розвиток міст.

При дослідженні та інтерпретації ієрархії ЛСП слід враховувати такі чинники:

- залежність обсягу надання послуг від інших функцій міста. ЛСП розмежовуються за типами функціонування, які змінюються в часі. Тобто йдеться про ієрархічну та функціональну структури;
- основні послуги, які виконують ендogenous функції, тобто такі, що працюють на благо населення міста і зростають разом із зростанням чисельності міста. У малих чи менших містах функції послуг набувають характеру екзогенних значно більшою мірою, ніж у великих містах. Слід також очікувати оберненої залежності між величиною міст і показниками насиченості території послугами;

- урізноманітнення попиту на послуги, який залежить від доходів населення. Згідно з теорією територіальної організації господарства, попит на послуги є функцією розвитку сфер економіки. На території високого рівня розвитку розбіжності між попитом на послуги та їх пропозицією виявляються досить значними;

- в агломераційних системах міст послуги розвинені слабо і дуже розпорошені;

- співвідношення між тими людьми, які постійно живуть у містах, і тими, що доїжджають на роботу. Ті, хто доїжджає на роботу в міста, збільшують попит на послуги.

Розвиток ЛСП відповідної локальної просторової системи перебуває у прямій залежності від розмірів ядра. Цей зв'язок має не функціональний, а корелятивний характер. Як показали наші дослідження, розмір ядра локальної просторової системи і, відповідно ЛСП, впливає на мобільність населення, особливо сільського. Слаборозвинені ядра неурбанізованих ЛСП спрямовують потоки населення з навколишніх сіл у великі міста з метою отримання послуг.

Залежно від чисельності населення і часу доступності ядер ми виокремили такі типи ЛСП:

- великі, переважно з більш розвинутою системою послуг, з відносно сприятливою демографічною ситуацією, з низькою часткою осіб похилого (20-40 людей похилого віку на 100 працездатних), відносно високим рівнем народжуваності. Ядрами таких ЛСП є промислові вузли. В них знаходиться частина епізодичних і усі періодичні послуги прилеглої території з радіусом доступу 1,5-2 год.;

- невеликі, з менш розвинутою системою послуг, з несприятливою демографічною ситуацією – високою часткою людей похилого віку, що є наслідком впливу молоді з села протягом тривалого періоду і зниження народжуваності. Ядрами таких ЛСП є центри адміністративних районів. У них знаходяться установи надання періодичних послуг населенню з радіусом доступу до 1 год.;

- середні, які займають проміжне положення між названими типами за наданням послуг, характером демографічної ситуації. Ядрами таких ЛСП є промислові центри, в яких розміщені установи з надання періодичних послуг населенню з радіусом доступу 1-1,5 год.

За ступенем розвитку систем розселення виокремлено:

- сформовані,
- ті, що формуються,
- потенційні ЛСП.

Таку класифікацію за окремими ознаками покладено в основу комплексної класифікації, в результаті якої виділено такі типи ЛСП: агломераційний, міжрайонний сформований; міжрайонний, що формується; районний потенційний, районний сформований; районний, що формується.

Розроблена типологія спрощує виявлення стосовно кожного типу ЛСП основних проблем розвитку, які вимагають свого рішення шляхом удосконалення механізмів управління. Виявлені типи повинні слугувати основою для розробки стратегії розвитку ЛСП адміністративних областей і районів. На нашу думку, сприйняття ЛСП як об'єкта територіального регулювання розвитку послуг, що відповідає сучасним вимогам, а також з урахуванням описаної типології сприятиме підвищенню ефективності просторової організації послуг за ринкових умов господарювання.

Недооцінка ролі послуг у минулому, залишковий принцип спрямування ресурсів на її розвиток призвели до значної диференціації рівнів розвитку ЛСП. Ця проблема особливо актуальна за умов формування ринкової економіки.

Економіка України характеризується недостатнім рівнем розвитку послуг, а також – відносно невеликою спеціалізацією послуг. Унаслідок цього багато послугодавчих підприємств орієнтуються у своїй діяльності як на інші підприємства, так і на домогосподарства (наприклад, юридичні послуги, агенції з питань нерухомості).

Список літератури

1. Бондаренко Л.В. Проблемы и пути улучшения обслуживания населения. – М.: 1988. – С.6.
2. Гарнер Б.Дж. Модели географии городов и размещение населенных пунктов // Модели в географии. – М., 1971. – С.39.
3. Давидович В.Г. Территориальные системы расселения в СССР // Научные проблемы географии населения. – М., 1967. – С.58.
4. Питюренко Е.И. Система расселения и территориальная организация народного хозяйства. – К.: Наукова думка. – 1983. – С.16

Мальская М.П. Расселения как объективная основа формирования пространственных систем услуг. Выявлено, что основой формирования общественно-пространственной системы (СПС) является взаимодействие трудовых, производственных, социальных, культурных связей, целевая деятельность организаций (предприятий, фирм, учреждений), их совместное участие в решении определенных социально-экономических задач развития территории. Расселение обеспечивает контакты людей, территориально-временную доступность элементов производства, услуг, соединение рабочей силы с рабочими местами, всего населения с местами получения услуг. Сосредоточение

управленческих, производственных, социальных функций определяет функционирование поселения как системообразующие ядра, в котором со временем формируется соответствующий социально-экономический потенциал.

Ключевые слова: расселение, услуги СПС общественно-пространственные системы, СПС пространственная система услуг.

Malska M. Settlements as an objective ground of formation of the services spatial system. Revealed that the basis for the formation of socio-spatial system (CCS) is the interaction of labor, industrial, social and cultural ties, the target activities of organizations (firms, institutions, etc.), their joint participation in dealing with certain socio-economic problems of the territory. Resettlement provides contacts of people geographically-temporal availability of items, services, combining labor with jobs, the total population of sites receiving services. Focusing management, production, social functions defines operation starts as the core backbone, which eventually formed the appropriate socio-economic potential.

Key words: resettlement services SPS socio-dimensional systems, SPS spatial system services.